

dCIDOB 105.

**Realitat, màgia i esperança a l'Àfrica
negra.**

Oralitat, marginalitat i exclusió.
Jacint Creus

Oralitat, marginalitat i exclusió

Una reflexió sobre l'oralitat a Àfrica

Jacint Creus Universitat de Barcelona

Tenía por amiga
un tímido venado,
a la tortuga sabia
que le llamaba hermano.

A caza juntos fueron
a un bosque muy lejano,
que estaba siempre lleno
de trampas y de lazos.

Y mientras caminaban,
la tortuga iba hablando:
Amigo, no te fíes
de los hombres taimados,

cuyos lazos y trampas
conozco demasiado;
y no quiero que en ellos
cogidos nos veamos.

Si sigues sin desviarte
mi camino y mis pasos,
nada malo nos pasa;
yo iré delante andando.

Pero el venado tonto
creyéndose engañado,
toma su propio rumbo
sin hacer ningún caso.

Se aleja de su amiga,
por bosque solitario,
y se halla de patitas
en el cepo aprisionado.

Llora y llama a su amiga,
pero todo es en vano,
que en este mismo instante le
pilla un leopardo.

Llévense aqueste ejemplo
los que de sí pagados,
desoyen vanidosos
los consejos del sabio.

Diuen que fa 150.000 anys que els *Sapiens* som al món; que és el llenguatge en doble articulació allò que ens separa de la resta d'animals; i que si tot aquest temps el condenséssim en un llapis, la convivència humana amb l'escriptura amb prou feines n'ocuparia la punta. També diu un proverbi africà que “Déu va crear l'home per sentir-lo explicar contes”. L'oralitat ens ha acompanyat sempre, i ens ha fet socials. Ens ha integrat, a tots els humans, en una xarxa familiar i en una comunitat local. El seu pòsit és de molts i molts mil·lennis; i si la poguéssim condensar tota només en un llapis, la part d'oralitat que coneixem amb formes estructurades en seria la barreta de grafit. Això sí, si l'extrèiem del cilindre de fusta semblaria un cornaló afinat en mil·lenaris farcits de provatures; eficient, significatiu i tautològic; divers, múltiple i bastard. La Paraula esdevinguda Verb¹.

La faula com a trampa colonial

La faula amb què inicio aquesta reflexió és un exemple, també, de manipulació. La va publicar el seminarista fang² Rafael M. Nzé, que arribaria a ser arquebisbe de Malabo, el 25 de febrer de 1949 a la revista claretiana *La Guinea Española*, amb el títol “El venado y la tortuga”. I correspon a un “pla de civilització” assajat a Àfrica des d'abans de l'època colonial i fins avui: la utilització de les formes estructurades d'oralitat en favor del poder constituït; o a favor del poder constituent, que ve a ser el mateix; o contra aquell mateix poder, que encara és més atractiu.

Per què un relat arromançat com a inici? Perquè fa evident el trasllat de formes literàries orals europees a una faula africana *autèntica*, recollida per un jove fang *emancipat*. Perquè, abans com ara, Àfrica és per a molts europeus com un individu que, incapaç d'obrir els ulls al llarg de la història, fa cridar un metge el qual, amb la seva perícia i amb molta paciència, li obre les parpelles, d'on treu (i els ensenya) els grans de sorra que li impedièn la visió. La responsabilitat occidental és aquesta: ensenyar als africans a veure-hi, ja que ells sols no n'han estat capaços i demanen el sentit fallit. La literatura oral –que en essència és allò que ens fa aclucar les parpelles per adormir-nos i somiar– no seria sinó aquell primer moment ambigu en què una percepció encara defectuosa ofereix al novençà la possibilitat del fantasmeig mentre li nega la contemplació de l'espectacle.

La funció es diu humanisme, i ha donat a les cultures occidentals una visió de si mateixes molt concreta, amb dos objectius units, estrebats: treballar molt per tal de tenir *cada vegada més coses*; i reduir *cada vegada més* l'àmbit familiar. *Cada vegada més* és una locució que indica un procés que aquí hem volgut anomenar evolució, progrés, desenvolupament o globalització, segons les èpoques; que a casa nostra hem anat fent a poc a poc, sense amagar-ne l'objectiu; i que a l'Àfrica es va voler implantar a corre-cuita, quan diferències *cada vegada més* grosses apel·laven a una consciència col·lectiva esquitxada de cristianisme.

L'assentament d'una identitat en espera

Al capdavall, posseir *cada vegada més coses* i reduir *cada vegada més* l'àmbit familiar són fites indestruïbles: perquè, en un sentit ampli, la família és tot allò que ens separa del mercat, eix reconegut del nostre sistema. I, vés per on, la història del nostre sistema ha trobat en la literatura oral dels africans primer la manera de revaloritzar-los; després, la manera de marginar-los; ara, la manera d'excloure'ls; mentre que els africans utilitzaven les mateixes estructures per mantenir-se, afirmar-se i crear processos inclusius, tot plegat amb força èxit.

Ambdues bandes, i ja sé que simplifico molt, han coincidit en un moment històric en què els convenia el joc de la revalorització i de l'afirmació. I això és el que he volgut simbolitzar amb la faula inicial. Com que hi va haver un moment de dubte, va caldre recórrer a la faula, el gènere didàctic per excel·lència: la tortuga, més sàvia que no pas el *bambi*; més que no pas el lleopard; amb tot de conclusions moralitzants: faules i conclusions escrites per plomes africanes, però que d'alguna manera poden ser compartides per uns europeus desitjosos de mostrar al seu propi món unes quantes coses: que els africans, malgrat tot, tenien possibilitats d'arribar a ser civilitzats, perquè se'ls podia descobrir una mena de fons de valors comuns, aquells que s'avenien amb la moral pretesament universal dels occidentals; i que, per tant, calia actuar, intervenir, per esbrinar aquelles possibilitats i conduir-los a la veritat. “Que aquell que sembla més feble pot acabar, mitjançant l'astúcia, la intel·ligència, derrotant el més fort”, és

un tipus de veritat que a totes dues parts pot convenir d'entendre, perquè qualsevol poder pretén ficar al cap dels marginats, dels exclosos, que és ell qui té aquesta intel·ligència, la saviesa. Tanmateix, la profusió del gènere en les recopilacions colonials obre altres reflexions:

– que els africans, traspasada l'oralitat, no solament escriuen en la llengua dels europeus, sinó aquells continguts que els europeus estan més predisposats a aplaudir: una actitud que continuem veient en bona part de la literatura postcolonial, i molt especialment en la que es publica a casa nostra;

Reunió sota la *toguna*. País Dogon, Mali

– que, amb aquestes recopilacions, els africans lliuren no solament allò que pertany a la seva tradició oral d'una manera genèrica, sinó una part de l'oralitat que se sol circumscriure a l'àmbit familiar que l'europeu havia anat a desfer. Fins a quin punt allò que lliuren és la Paraula esdevinguda Verb, caldrà analitzar-ho més endavant;

– finalment, que aquest apropament de l'oralitat africana al món de l'escriptura forma part d'una mena d'“identitat en espera”³ que els europeus atorguen als africans: si els territoris africans formaven part efectiva del Regne Unit, de França, d'Alemanya, de Bèlgica, d'Espanya o de Portugal des de les signatures de tractats bilaterals als inicis de l'època colonial, els africans no: ells podien *arribar a ser com* els europeus, però els costaria molt de temps i haurien de demostrar-ho mitjançant l'accés a les llengües europees, la renúncia a l'oralitat apresada, l'accés al món de l'escriptura, la incorporació al treball productiu de tipus capitalista i la renúncia a l'ampli sistema familiar propi. El marginat, l'ex-

clòs, doncs, com a culpable de la pròpia marginació, de la pròpia exclusió. La “culpabilització de l’oprimit” amb l’estigma de poc espavilat i amb la pressuposició de la seva voluntat d’incorporar-se al sistema dominant.

Res de tot això no s’acaba amb les independències africanes. Aquesta “identitat en espera” la suposem també per als immigrants africans, a qui desitgem *integrar*, i s’expressa amb tota violència en la negació del dret a la participació política i en aquesta mena d’“exàmens de civilització” que determinades forces polítiques plantegen de manera descarnada.

Nous objectius, gèneres nous

Però sí que hi ha un canvi d’actitud, que farà que el ventall de textos i d’interpretacions es vagi ampliant a mesura que el procés avanci: una rondalla *bubi*⁴ escrita per Benigno Borikó el 1975 amb el títol *La araña y los desgraciados*, que no fou publicada fins al 2004 (Borikó, 2004), ens presenta un home que va interrogant tot de persones que han sofert una mancança: un cec, un sord, un coix... que coincideixen a assenyalar que l’origen de la seva desgràcia radica en la voluntat de Déu:

“(…) y si Dios es tan bueno y quiere nuestro bien —era el fin del discurso—, ¿por qué castiga así, sin motivo, a tanta gente inocente? ¿Por qué no le pedimos explicación de ese su comportamiento tan extraño? Además, para comenzar por la base, ¿quién es Dios?

Hubo un largo silencio. Acabado este silencio, un hombre insignificante se levantó de entre la multitud. Se

dirigió en medio de la plaza, donde nuestro buen hombre estaba esperando una respuesta a sus preguntas. Sin más preámbulos, el hombrecillo cogió del cuello a nuestro buen hombre, le retorció y le lanzó muy lejos de sí. Éste fue a dar contra la pared de una de las casas cercanas. En la pared quedó una especie de mancha, un residuo de nuestro buen hombre... A pesar de todo, esta mancha quedó siendo algo vivo que se movía: es la araña actual, que corre humillada por las paredes de nuestras casas en Guinea Ecuatorial (...).”

El dubte, doncs, s’instal·la en la literatura oral, malgrat el càstig a aquell que planteja un desafiament. Tanmateix, la selecció continua essent interessada, un cop assolides les independències: africans fortament europeïtzats i europeus no gens africanitzats continuen donant una imatge paternalista de la literatura oral dels africans i de la seva identitat, que continuaria essent deutora de la civilització. I, és clar, que ocuparia una posició secundària, com correspon al presumpte primitivisme de societats tan complexes com les africanes.

Interessada, la selecció de textos, però cada vegada més àmplia: la recopilació de textos orals es fa extensa i intensa durant la darrera etapa de l’època colonial, i fins ara. La intenció original podia ser la mateixa, però ja s’havia fos el moment històric en què a totes dues parts convenia el joc de la revalorització i de l’afirmació. O, per ser més exacte, l’afirmació identitària anava en sentit invers: si en el colonitzador prevalien els dubtes sobre l’assoliment per part africana d’una identitat definitiva, els africans s’afanyaven a cercar relats *autèntics*, és a dir *exclusius*, en aquest corpus divers, múltiple i bastard. Hi correspondrien dues vies:

– d’una banda, un comparatisme fàcil, precisament pel caràcter estructurat, afinat i mil·lenari del material: la darrera rondalla citada, per exemple, es correspon al mite d’Aracné, tal com el descriu Ovidi a les *Metamorfosis*; o tal com el pinta Velázquez a *Las Hilanderas*;

– de l’altra, europeus i africans s’esforcen a recollir allò que acabarà anomenant-se epopeies africanes: els grans herois, com ara Dinga d’Uagadu, Sunjata Keita de Malí, Mamarí Biton Kulibalí de Segu o el zulú Txaka, per posar uns quants exemples, esdevindran protagonistes i corifeus d’una historiografia incipient però ja focalitzada en el continent de base oral excloent: aquella que només pot ser contada pels especialistes, els griots al servei de les famílies poderoses.

Són dues vies complementàries: la primera, situaria els relats africans en un univers global; la segona, que podríem ampliar a les llegendes d’instal·lació que expliquen l’origen mitificat de cada societat, és una negació de la imatge d’un “continent sense història” que els colonitzadors havien volgut. La intenció d’*aggiornamento* de les societats africanes com a equivalents a qualssevol altres societats és evident, i camina paral·lela a ideologies com ara la negritud o el pan-africanisme, que teòricament van amarrar els processos de descolonització.

La recerca del patrimoni identitari

De la faula al conte complex; del conte complex a l'epopeia heroica i a la llegenda d'instal·lació: aquest seria el camí que ha recorregut la recopilació de la literatura oral des de la colonització fins ara, i que des del punt de vista filològic es va plantejar la fixació de textos com a objectiu: "la consecució de textos canònics". Curiosament, però, la circularitat del pensament africà s'ha acabat imposant en aquest procés, a mesura que ha estat aquest propi pensament –investigat per africans i per europeus– el que ha anat centrant la major part de les recerques significatives.

Un primer pas pot haver estat la relectura dels mites: no pas com a hiperestructures rondallístiques, sinó com a hiperestructures de coneixement: la tasca iniciada per l'escriptor i etnòleg malià Amadou Hampâté Bâ en època colonial va ser de lliurar textos i interpretacions *cada vegada més* aprofundides, *cada vegada més* relacionades amb nivells d'iniciació a la saviesa, a la filosofia africana; o en d'altres casos, per exemple el de l'europeu Lluís Mallart, amb interpretacions antropològiques que cerquen la clau de volta de les estructures socials a partir de l'eficàcia simbòlica de determinats elements existents també en textos orals. En qualsevol cas, l'objectiu ha canviat; i ja no es tracta de fixar textos, sinó de considerar-los com a pals de paller especialment reeixits –després de mil·lenaris de provatures– en l'expressió d'un pensament. "L'edició canònica substituïda per l'edició crítica", en exercicis d'escriptura que donen suport a una oralitat que ja no es veu com a apèndix sinó com a fonament de la diversitat cultural.

D'aquí ve l'interès per l'estudi de "relats totals", com ara les epopeies de l'Àfrica Central: allà on els textos no segueixen una preceptiva clara, les històries no presenten cap final, i no hi ha cap intent de reconstrucció històrica, s'imposa la lògica mística, la lluita de l'home contra el destí, l'harmonia del grup i l'aprenentatge de la moral social: iniciats amb transcripcions del *nvet*⁵ fang a les darreries de la colonització, la profusió actual d'aquesta mena de relats és ben significativa.

El desprestigi del griot, doncs, és paral·lel a la revalorització de l'artista com a gran iniciat. I, sobretot, al paper de l'art popular com a art total, independentment d'interprets marcats per un rol molt fixat: les rondalles com a recurs de resistència en la demanda d'un retorn a formes socials menys dominades per la bruixeria; o la seva interpretació com a reparadores de pors individuals o col·lectives; o el pas del joc a l'aprenentatge, de l'aprenentatge a la formació, de la Paraula al Verb, formen un cercle on el conjunt s'ha modificat profundament.

Igual que tots els recursos educatius, la literatura oral és alhora incloent i exclouent. Si encara hi ha qui pensa en una oralitat exhaurida en una societat que només pot ser moderna, l'oralitat presenta els antics marginats, els exclosos d'abans, com els detentors actuals del coneixement veritable, que és alhora conservador i creatiu, allunyat i anostrat. Perquè la modernitat a l'Àfrica ha fracassat, i el futur només pot sortir de la centrifugació de les pròpies forces. Si la meravella de l'escriptura fa entrar milers de coneixements en el nostre cervell a

través d'una obertura de l'iris que amb prou feines mesura tres mil·límetres, l'oralitat ens acompanyarà sempre més, a l'Àfrica i arreu, perquè és el mitjà primer que tenim per expressar la nostra experiència als altres; el primer que posseeix qualsevol marginalitat enfront dels mitjans de comunicació oficials; i una afirmació de la informalitat que, tot i això, es pot veure reflectida en qualsevol suposada alta cultura. ●

Notes

1. Una distinció referida a la diversitat de valor transcendent en els discursos orals i que manllevo de "Da Palavra nasce o Verbo: a oralidade como estratégia de sobrevivência", comunicació inèdita de Catia Miriam Costa al VI Congreso de Estudios Africanos en el Mundo Ibérico, 2008: "A partir da palavra, que contém já no seu próprio significado a referência a 'dom intrínseco da fala' e de faculdade de exprimir o pensamento pelos sons articulados, cria-se o verbo. Este designa a ação ou uma ideia importante sobre algo, podendo tornar-se num ditado ao longo das gerações, passando uma crença, uma moral, uma ação que perdura, etc., ou seja, o ditado é uma 'fala' que se vai estendendo do passado para o presente, projectando-se no futuro".
2. N. de l'ed.: Els fang són el poble dominant a Guinea Equatorial, on representen el 80% de la població.
3. Manllevo l'expressió de DALLA CORTE, Gabriela i PIACENZA, Paola a: *A las puertas del hogar: madres, niños y damas de la caridad en el Hogar del Huérfano de Rosario (1870-1920)*. Rosario: ProHistoria Ediciones, 2006.
4. N. de l'ed.: Els bubis són aborígens de l'illa de Bioko, i representen el 10% de la població de Guinea Equatorial.
5. N. de l'ed.: El *nvet* és un conjunt de narracions que explica les proeses dels Ekan, el poble dels immortals, representació mítica dels fang. Aquests relats mostren les seves virtuts, defectes, valors, anhels, creences, la seva forma de veure i concebre el món.

Referències bibliogràfiques

BORIKÓ, Benigno. *Por qué somos negros y más cuentos y leyendas bubis*. Vic: CEIBA Ediciones, 2004.